

ARRASATEKO ERREKETAREN ERESIAK
ETA ERDI AROKO MADARIKAZIO-FORMULA
EKLESIASTIKOAK:
SUMI ADITZ ERROAREN INGURUAN

Jorge Etxague Burgos
Madrilgo Hizkuntza Eskola Ofiziala

Laburpena

Artikulu honen asmoa da frogatzea nola Arrasateko Erreketaren Eresien sumi(tu/du) aditz-erroa, orain artekoan esanahi ilunekoa berau, gaztelaniazko sumir(se) aditzaren mailegua dela, Erdi Aroko madarikazio- eta eskmiku-formuletatik eratorririk, baina hura txertatua dagoen testua bera formula horien gainean taxutua dagoela.

Abstract

This paper aims to show that the verbal radical sumi(tu/du), present in both versions of Songs upon the Burning of Mondragon (one of the most relevant samples from Basque medieval epic), and hitherto of uncertain meaning, is a loan of Spanish sumir(se), and derived from the ecclesiastical damn and excommunication formulas. Likewise proposes that the whole text sumi has been insert is made up on the model of these formulas.

Egun, euskal literaturaren historia gehienak kantu epiko zaharrekin hasten dira, hau da, XVI-XVII. mendeetako hainbat historialari eta kronikagilek jasotako banderizoen garaiko olerkiak, eskuarki *eresiak* deiturikoak. Zoritxarrez, ahozko transmisioaren gorabeheren ondoren egoera maiz tamalgarrian iritsi zaizkigu, zatika, eta bilduma, txikia izanda ere, ez dira gutxi testuon *cruces philologicae*. Hala bada, hurrengo lerrootan orain artekoan iluna zen lerro bat argitzen saiatuko gara, nahiz eta ulergaitza gertatzen zitzaigun itxura guztien arabera nahiko txukun transmititu zaigun hitz bat: Arrasateko Erreketaren eresietan dagoen *sumi* aditz-erroa, hain zuzen ere. Egia esan, hitz ilun hori argitu lezakeen aurkikuntza *serendipity* famatu horietako bati zor diogu, hau da, beste gauza baten peskizan ibiltzean ezustean topatutakoari. Bestalde, aurkikuntza xume honek Mitxelena *Tradición viva y letra muerta* artikuluan idatzirikoa sendotu baino ez du egiten: «Si se posee la paciencia necesaria —y se tiene, además, un poco de suerte—, se acaba por encontrar textos paralelos y más claros que precisan el valor los pasajes oscuros o ayudan al menos a delimitarlo y configurarlo con menos vaguedad» (Mitxelena 1967: 729). Baina gure testu paraleloa ez dator ahozko tradiziotik, baizik eta idatzizko agiri batetik; zehazkiago, Arrasateko Erreketa

famatuaren agiri garaikide batetik, 1456koa baita. Hala ere, idazki berean errenteria-
rrak adierazi zuenarekin bat dator, zaila baita

penetrar *in ictu oculi*, por un acto de intuición fulgurante, en el sentido de lo que fue
dicho o escrito hace varios siglos, en una lengua que difiere en muchos aspectos de la
que nos es familiar, *dentro de un ambiente material y espiritual muy distinto del que nos
rodea* (ibid.; letra etzana gurea da).

Alabaina, irakurleak beherago ikusiko duenez, zorioneko *sumi* txertaturik dagoen
testua —edo testuak, bi baitira haren bertsoak— estuki lotua dago xv. menderako
oso zaharra zen tradizio bati.

01. Iburguen-Cachopin kronikan, Arrasateko Erreketaren eresien artean bada
madarikazio bat, bi bertsiotan iritsi zaiguna; bata (A bertsoa hemendik aurrera),
43. koadernokoa, Elbira Sanz Leibako Butroeko jaunaren alargunari egozten zaio,
eta ezezaguna zen Arriolabengoak argitaratu arte (1996: 81). Senarrari Arrasateko
Erreketan lagundu omen ez zioten oñaztarrak madarikatzen ditu andreak («testándo-
los de traidores» dio kronikak):

Gal didila [Un]çqueta ta Vergara,
Çaldibarepere parte dabela,
Gurajarra, jaunac sumi asalac,
suec gaiti il da ene çaldun caudala.

Ondoren, kronikak beste 3/4 lerro dakartza, oinaztar batek andre Elbirari eman-
dako erantzuna.

79. koadernoan, aldiz, bigarren bertso bat daukagu (B bertsoa), oñaztarrei modu
lausoagoan egotzita. Bestea ez bezala ezaguna zen aspaldiko partez, Juan Carlos de
Guerrak argitaratu baitzuen orain 90 urte (1924: 16), geroago Mitxelenak-Rodríguez
Herrerok 1959an, Mitxelenak berak handik urte batzuetara (TAV 3.1.7.), eta azkenik
Arriolabengoak (2008: 87). B bertso honek Ak ez dakarren lerro bat dauka, eta bes-
talde alde handiak daude ediziozile batetik bestera; Guerrarena bertso-interpretazioa
dugu irakurketa soila bainoago, eta Mitxelenak-Rodríguez Herrerorena dugu irizpide fi-
lologoekin egindako lehen edizioa; Mitxelenak TAVen emandako testua hauxe dugu:

[G]al didila Vnçqueta ta Vergara.
[Ç]aldibarrec bere partea debala.
[Ar]amaio, suac erre açala.
[Ta] sumi a[.]la Gurayarra,
Cerren ceuren jauna ezçencan empara.

Hasierako hizki osatuak enkoaderazioak ezkutaturiko paper zatiei dagozkie;
Arriolabengoarena oso antzekoa da, lehen lerroaren irakurketa eta laugarrenaren zu-
zenketa izan ezik:

Il didila Unçqueta ta Uergara,
Çalbibarrec bere partea debala,
Aramayo suac erre Açala,
[t]a sumia[aça]la [Juan] Gurayarra,
Çerre çeu en jauna ezçencan enpara.¹

¹ Ikusten denez, Arriolabengoak Mitxelenak jarri ez zituen *ze hautsi* batzuk irakurri ditu; dena den,
testua ulertuko bada, *ezçençan* (edo *ezcençan*) zuzenketa ezinbestekoa da. Cfr. Errodrigo Zaratekoaren

Testuok orokorrean arazo handirik gabe ulertu izan dira: birao edo madarikazio bat daukagu, Gomez Ontzalutx Butroeko ahaide nagusiari lagundu ez zioten haren alderdikide eta menekoenganako: bandoen gerren ekitaldi gorenaren xehetasunak ondo jasota daude Lope Gartzia Salazarkoaren *Bienandanzas e fortunas* kronikan, eta Iburguen-Cahopinenean, besteak beste, eta nahi bada, fikzio ere bihurturik daude Jon Etxaideren *Gorrotoa lege* eleberrian.

Zailtasunik ez da falta, ordea, A nahiz B bertsioen azkenaurreko lerroan, zehatz-mehatz. A-n arazo nagusia semantikoa da —beherago horretaz jardungo dugu—, nahiz eta *açalac* adizkiaren azken *c* horrek ez daukan inongo azalpenik, kopistaren akatsa ez bada —besterik ezean, edizio kritiko baterako *açala<c>* proposatzeak bidezkoa lirudike—. B-koa gorabeheratsuagoa dugu, alabaina. Adizkiaren ezabaturaren gainean *J^o* laburdura azaltzen da, Arriolabengoak *Juan* izenaren laburduratzat hartzen duena, seguru aski Juan Carlos de Gerraren interpretazioari jarraiki; *sumia açala Juan gurayarra* irakurketa proposatzen du, beraz. Dena dela, kroniketan ez da aipatzen inongo Juan *Latz* Guraiarra, baizik eta Arrasateko Guraia leinua.

Testuaren transmisio-arazoak albo batera utzita, *sumi(a)* horren esanahia ez dago batere argi, eta oraindik ere eresiarren zailtasun nagusia da. Bistan dago aditz-erroa dela, **sumidu* / *sumitu* partizipio batekoa (hala ere, Arriolabengoaren irakurketak *sumiatu* bat lekarke ezinbestez). Mitxelena-Rodríguez Herreroen arabera

se ha solido pensar, en una u otra forma, en *su* «fuego» que vendría bien con *erre* en el verso anterior. No sería imposible tampoco que *sumi* fuera el radical de *vizc. sumidu*, que es naturalmente un préstamo: «quedar las hierbas marchitas a *causa de un calor excesivo*» (Mitxelena-Rodríguez Herreros 1959: 744; berdin Mitxelena 1964).

Arriolabengoa ildo beretik doa: «*Sumia* “sumir, consumir”-etik eratorritako forma dela ematen du, eta aurreko bersoaren [sic] *suac* du subjektu» (2008: 88). *Orotariko Euskal Hiztegiak* (s.v. *sumitu*) lehen adieran “consumir” ematen du galdera-ikur batez, eta ondoren Azkuerenetik edo hartutako “quedar las hierbas marchitas a causa de un calor excesivo”, baita “aplacarse la hinchazón” ere.

Alta, baliteke *sumi(du/tu)* hori besterik gabe gaztelaniazko *sumir(se)* aditzaren mailegua izatea: “Hundirse, o meterse debaxo de tierra” (*Diccionario de Autoridades*: s.v. *sumirse*). Suarekiko harreman horrek, homofoniaz gain, aurreko lerroaren *suac erre açala* esamoldeak iradokitakoa dirudi, gaztelaniazko *consumir(se)* lagun. Izan ere, *sumi* misteriotu hori argitzeko gakoa Arrasatetik kilometro gutxitara dugu, eta erre-keta famatuaren garai bertsuan.

02. Bada, Araiako Udal Artxibategian dagoen 1456ko agiri batek gaztigitzen dizkigu Albeniz nahiz Araiako bizilagunek elkarrekin eduki zituzten gorabeherak Amamio herri despopulatuaren lurak elkarrekin banatzeko. Agiriari berezko interes historiko eta linguistikorik falta ez bazaio ere —bereziki antroponimia eta toponimiaren aldetik—, orain beste alderdi bati helduko diogu. Bi herrixken lurak zedarriztera-

Eresia (Arriolabengoa 1996: 94; eta 2008: 102-103): «E[rrodrigo] Çarateco, selan engana sindean / jaun Juane Abendañocogas gudua arçen sanean». Noski, jatorrizkoa gaizki ulertu zuten kronikaren egileek edo kopistaren batek (eta gaizkiulertua kontu interesgarria izan liteke hizkuntzaren historiarako), eta hura ere zuzendu beharra dago: ...*gudua har çensanean*, hots, “gudua hartu zenuenean”, ez ordea “gudua hartzen zenean”.

koan, aukeratutako lekukoak oraindik zutik dirauen Amamioko eliza erromaniko ederrean bildu ziren meza entzuteko. Meza-emailea Zalduondoko apaiza izan zen, Juan Ibañez, zeinek lekukoei zina hartu baitzien, egia baino ez zutela esan behar, alegia. Ondoren:

Et el dicho cura dixoles que, si asi ficiesen, que Dios les ayudase en este mundo, et si lo contrario ficiesen, que Dios les demandase en este mundo en los cuerpos e en el otro en las almas, asi como aquellos que perjuran el nombre de nuestro señor Jesuchristo en vano, et fuesen *sumidos y sorbidos* como fueron *sumidos y sorbidos* Datan e Abiron. A la qual confusion por los dichos juramentados fue respondido amen (Asparrrena-Zalduondo: 13; letra etzana gurea da).²

Datan eta Abiron —edo Abiram— gaur egun ez dira oso pertsonaia ezagunak, nahiz eta haien zigor ikaragarria non eta Kapera Sistinan irudikatua dagoen, eta gainera noren eta Sandro Botticelliren eskutik. Iraganeko mendeetan haien ospea handixeagoa zen, izan. Bibliaren *Zenbakiak* liburuan kontatzen da haien zorigaitza, 16. atalean, nola Kore sazerdotearekin batera, Moises eta Aaronen aurkako matxinada bat bultzatu zuten, eta nola Moisesen eskariz haien zigorra lurra zabaldu eta irenstea izan zen, hain zuzen:

Moisesek mintzatzen amaitu orduko, oinazpian lurra zabaldu eta irensei egin zituen Koreri elkartu zitzaizkion gizonak beren familia eta ondasunekin. Bizirik jaitzi ziren Herio Leizera ondasun guztiakin, eta lurra itxi egin zen berriro. Honela, Jaunak ezabatu egin zituen elkartetik. Inguruan zeuden israeldar guztiak, haien garrasiak entzutean, ihesari eman zioten, lurra irenseko zituen beldur (*Zenbakiak*, 16, 31-34).

Jarraitzaileen zigorra, aldiz, Yaveh-k bidalitako suak erretzea izan zen. xv. mendeko apaiz batek *Vulgataren* testua edukiko zuen buruan, ordea; han, Moisesen eskaeran *degluttire* aditza erabiltzen da («...sin autem novam rem fecerit Dominus ut aperiens terra os suum degluttiat eos...»), eta *deuorare* gertakizuna kontatzean («... eta aperiens os suum deuoravit illos»). Psalmoetan ere antzeko terminoak ditugu: «Aperta est terra et degluttivit Dathan et operuit super congregationem Abiron» (Ps., 105, 17).

Hala eta guztiz ere, Datan eta Abiron aipatzea ez zen apaiz arabar baten ausazko irakurketen emaitza izan. Bikotea (Kore oso gutxitan aipatzen da Bibliaz kanpora) eszismatikoen paradigma bihurtu zen Antzinate berantiarreko tradizio patristikoan, eta handik hartu zuten eliza bisigotoaren idazleek (Beltrán Torreira 1989: 186-189). Izan ere, bisigodoen garaian bertan bien aipamena ohiko bilakatu zen *Formula Bisigodoak* direlakoetan, hau da, denetariko agirien eredu-bildumetan (Beneyto 1932). Azken finean, agiriak agintzen zuena urratuko zuen koitaduari Bibliako gaizkile famatuenean fin gaizto berberarekin mehatxatzen zitzaion, eta halatan, Datan-Abiron bikotea ez ezik Judas, Sodoma eta Gomorra ere maiz aipatuak izaten ziren, besteak beste. Bisigodoen garaiko formularioek itzal luzea izan zuten hurrengo mendeetan, eta mehatxu eta / edo eskumiku ohartarazpenetan erabiliak izan ziren erresuma iberriar gehienetan, Iruñea-Nafarroakoa barne. Izan ere, euskal lurretan halako formula

² *Fuentes Documentales Medievales del País Vasco* bilduma aipatzean agiriaren zenbakia ematen dugu.

baten agerraldi zaharrenetarikoa bat Antso Nagusiaren agiri batean dugu, 1014. urtean Leireko monasterioari Iturmendiko monasterioaren dohaintzaren aktan, zehazkiro:

Si quis autem quod absit ex filiis nostros vel ex propinquis nostris vel quislibet homo vobis inquietare et hanc cartam traditionis vel donationis nostre dirumpere aute contradicere tempateuerit, sit anathematizatus et intereat sicut Datan et Abiron interierunt, cum Iuda traditore sit socius in inferno inferiori (Gipuzkoa Eliza: 173)

Antzeko formula bat dakarkigu urte bereko beste diploma garrantzitsu eta ezagun batek, Gipuzkoako hiriburuaren sorrerarekin lotua baitago, Izurungo San Sebastian monasterioaren dohaintza jasotzen duenak: «... et in seculo futuro cum datan et Abiron et cum Iuda traditore in inferno ardeat sine fine, amen, amen, amen» (ibidem: 175).

Beti ere Leon eta Gaztelan erabiltzen ziren formulen oso antzera (ikus adibidez Manchón Gómez: 2000), guztien iturburua bisigodoen garaiko formularioak baitziren, mehatxu eta madarikazio ohartarazpen hauek oso ohikoak dira Nafarroako erregeen agirietan. Adibide hau Antso Jakitunaren diploma batean jasota dago, 1155an:

Si quis posteritatis mee amodo factum istud nec non et hanc cartam dirumpere uoluerit, sit maledictus ab ipso qui cuncta ex nichilo creauit Dei omnipotentis et particeps fiat cum Iuda proditore et uiuus absorbeat a terra sicut Atan [sic] et Abiron descendatque super eum sulfureus ignis do cello et deurent, sicut Sodoma et Gomorra deuoratum cum habitatoribus suis, et in die iudicii sit separatus a consorcio fidelium ante conspectu ueri iudicis Ihesu Christi, amen. (Nafarroa 1134-1194: 9).

Antso Azkarraren beste batean, aldiz, erromantzez daukagu amenazuzko formula (1232):

Et ninguno que quisiesse fazer contra esta carta sea maledicto de Dios et de sancta Maria et de toda la cort celestial, et sea confundido como Datan et Abiron, Sodoma et Gomorra, et non aya part en mi regno de Nauarra, mais entrando dentro en infierno (Nafarroa 1194-1234: 248).

Izan ere, XIII. mendetik aurrera formulok desagertuz joan ziren errege-kantzelariztatetik eta oro har agiri zibiletatik —ez ordea mehatxuak: beste mundukoak mundu honetako zigor maiz fisikoek ordezkatu zituzten, errege eta erakundeen boterearen sendotzearen seinale. Alabaina, aleren batzuk topatzen ditugu Bizkaiko jaunek emandako zenbait agiritan, eta ez nolanhiko agiriak, hala nola Bilboren sorreraren akta, 1300koa, Judas bakarrik nahiko izan arren: «qualquier que lo fiziere o contra ello les pasare aia la ira de Dios e de Santa Maria e caia con la maldicion de Judas Escariote, el traidor, dentro en los infiernos para siempre jamas» (Bizkaia Agiriak: 9); edo Gerrikaizen sortzekoan, 1366an (Gerrikaiz: 1). Agerraldi *zibil* berantiarrenen artean Bizkaia nahiz Gipuzkoako Anaiartearen Agiriak ditugu (1394 eta 1397koak, hurrenez hurren), biak ala biak banderizeok horrenbesteko beldurra zioten Gonzalo Moro korrejidorearen aurrean emanak, modu arras gordinean:

... et sy lo asy fisieren Dios que es señor poderoso les dexe en este mundo bien acabar en los cuerpos e en el otro mundo a las almas et sy lo contrario fisieren Dios les dexe en este mundo mal acabar en los cuerpos et en el otro mundo a las almas para syenpre jamas sean condempnados en los ynfiernos so el cul de Judas et cada un alcalde responda amen (Gipuzkoa 1375-1463: 2).

Hala eta guztiz ere, eskumiku, madarikazio eta oro har mehatxu formula horiek ez ziren jendearen bizitzatik desagertu, bizi luzea izan baitzuten eliza-erakundeek emandako agirietan, ia xx. mendera iritsi arte, eskuarki zuzenbide kanonikoak *monitoria* deiturikoetan.³ Noski, halakoak maiz ahoz ematen ziren —Zalduondoko apaizak Amamioko elizan emandakoa horren adibide ederra da—, baina xv. eta xvi. mendeetako eliza-agiriek ere ale ederrak utzi dizkigute. Esaterako, 1459an Pedro Gonzalez Mendozakoak, Gerraikaizko parrokiaren onuradunen kopurua murriztean mehatxu famatua gaineratu zuen: «... sea maldito et cun Datan et Abiron los quales sorbio vivos la tierra, aya parte» (Bizkaia 1284-1520: 47); latinezko esamoldea erromantzezko testuan txertatu izanak salatzen digu formularen jatorria, zalantzarik gabe formulario batetik harturikoa. Latinez osorik dugu, berriz, 1475ean Calahorrako elizbarrutiko probisoreak emandako Aguraingo eliza eta parrokien onurak banatzeko akta:

nullii ergo hominum liceat de cetero hanc meam ordinationem infringere volui casu temerario ullaenus contraire, quod siquis aliquid in contrarium attemptare presumpserit anatematis muerone [sic, *mucrone* ordez] sit percusus iran dei omnipotentis incurrat et cum datan et abiron quos terra vivos absoruit portionem accipiant (Agurain: 67).

Dena den, mehatxu formulok toki nabarmena zeukaten auzi zibiletan ere, norbaitek eliza-agintariei eska ahal ziezaiekeen *monitorium* delako bat, hau da, eskumiku-ohartarazpen bat gezurra zioenaren aurka, edo besterik gabe berea ez zen ondatsun bat gordea zeukanaren kontra. Askotan, oso deigarria da zioaren hutsaltasuna eta mehatxuen jite ikaragarriaren arteko aldea. Adibide eder bat daukagu 1508an Otaolako Auzian, non Ziortzako monasterioa tartean ibili zen, Judas baino aipatzen ez bada ere (Otaolako Auzia: 22), baina *monitoria* direlakoan ale xeblebre bat 1518an Durangon topatzen dugu. Auzi batean, norbaitek paper garrantzitsu bat ezkutaturik gordetzen zuelako susmoa zegoen, eta Calahorrako bikarioei eskumiku-ohartarazpena eskatu zieten:

... hobsorbydos sean de toda la faz de la tierra commo las çibdades de Sodoma e Gomorra; Adatan e Abiron vengan sobre ellos e cada vno dellos, amen; e todas las maldiciones e plagas que Dios, nuestro sennor, envio sobre el rey faraon e sobre sus cazes, amen; e todas las otras escriptas en el salmo de deanus lan dentinean neta cueris [sic] e non los ayades por absueltos ni lo dexeys de ansy haser fasta tanto que bengan a mandamiento de la santa madre yglesia e veades nuestra carta de avsolucion (Durango: 207)

Agiri honetan Sodoma, Gomorra, Datan eta Abironen patuaz hara indian gaizkileari orotariko zorigaitzak opatzen zaizkio, batzuk oso gordinak, eta, hori gutxi balitz, bertan desitxuraturik aipatzen den 105. Psalmoan (*Deus laudem meam ne tacueris*) jasota daudenak ere bai; psalmo horren madarikazioak ere oso erabiliak izaten ziren,

³ Zuzenbide kanonikoaren hiztegi zaharretara jo behar da *monitoria* horien gaineko argibide bila: «Es una monición ó advertencia que bajo pena de excomunion hace la Iglesia á los fieles para que revelen ciertos hechos especificados en él y que por justas razones necesita saber» (André-De la Pastora 1848: s.v. *Monitorio*). Auzi zibil pribatuetan *monitoria* zaharrenak Alexander III. aita santuaren garaikoak omen dira (1159-1189), lehenago halakorik eskatzea debekatuta baitzegoen.

eta antzeko terminoekin jasota dauzkagu Durangotik gertu baina 500 urte lehenago, euskararen historiarako garrantzitsua den agiri batean, Elorrioko Etxebarriako monasterioaren sorreraren diploma, hain zuzen (Elorrio: 16).⁴ Horrez gain, agiriak xehe-tasun handiz deskribatzen digu eskumikuaren prozedura: madarikazioak aletu ahala, apaiza beste horrenbeste kandela itzaliz zihoan urez betetako ontzi batean, hau da, erdaraz “excomuni3n a maticandelas” esaten zitzaiona dugu hemen.

Kontua luzatzeak ahaide nagusien garai bortitzetatik gehiegi urrunduko gintuzke, baina ez dago lekuz kanpo esatea zeremonia xeble hori XIX. mendera arte iritsi dela, eta gainera Zalduondoko apaizak erabilitako oso antzeko terminoekin: Madrilen XX. mendearen hasieran argitaratzen zen *El Pa3s* egunkari errepublikarrean *Excomuniones cat3licas* izenburuko artikulua antiklerikala atera zuten 1908an, non honako hau irakurtzen den:

La breve f3rmula del Concilio de Trento, excomuni3n de maticandelas que anualmente se practicaba en todas las parroquias (hasta que el liberalismo la desterr3) contra los que retuvieran algo que no fuera suyo, es como sigue: «(...) *Sumidos y sordidos sean sobre la haz de la tierra como Sodoma, Gomorra, Datan y Abiron...*» (*El Pa3s*: 1; letra etzana gurea da)

Goian esan bezala, Datan eta Abiron ez dira gaur oso ospetsuak, Sodoma, Gomorra eta Judasek euren itzalari eutsi badiote ere, baina gure arbasoentzat nahiko pertsonaia ezagunak ziren, zalantzarik gabe.

03. Honenbestez, uste dugu eresiarren *sumi(tu/du)* famatua ondo jaso zutela Ibarguen-Cachopin kronikaren egileek, eta A bertsioreen «Gurajarra, jaunac sumi asala<c>» birao hori eskumiku eta antzeko formuletatik hartuta dagoela: “Jaunak lurpera edo infernura igor hazala (Datan, Abiron eta enparauak lez)”. Gauzak horrela, B bertsioreen lerroak endekatua dirudi, eta *J^o* laburdurak beharbada “jaunac” ezkutatzen du: **eta jaunac sumi a3ala, Gurayarra*. Ez da baztertzekoa, bestalde, euskaldunen artean *sumir* > **sumitul-du* hori suarekin lotu izana sasi-etimologia baten bidez, nahiz eta harremana, halakorik baldin badago, behinik behin, Azkuek dakarren *sumidu* aditzarekin, nahiko gatazkatsu agertzen den⁵. Transmisioan ahozko aldi bat izan duten eresia baten bi bertsi3oak *Urtext* batean moldatzea ariketa hutsa izan liteke, agian, baina defenda daiteke garai batean “Jaunak sumi hazala” biraoa erabilia izan zela euskaraz. Mende batzuk geroago ez da hain desberdina Juan Antonio Mogeli irakurtzen dioguna: «Mutil madarikatua, itoko al da, lurrak irentsiko al du, deabruak aidean eramango al dute; ez diot parkatuko eriotzan balego ere. Ai ezagutu ezpanu alako gizaseme anima gabea!» (Mogel [2004]: *Erakaste VIII*).

⁴ Mitxelena agiria luze-zabal komentatu zuen Madrilgo Historiaren Errege Akademiako kopia batean oinarriturik (*TAV* 2.1.6), baina ez dakar formula jasota dagoen zatia. Bestalde, aldeak badaude Mitxelena emandako testuaren eta FDMPVn argitaratutakoaren artean, bereziki ortografiari dagokionez, baita datan ere: Mitxelena 1053koa dela dio, baina Elorrioren gordetako kopiaren data 1013 da («in era ML et uuum»).

⁵ Kasualitateaz haraindian gurearekin zerikusirik ez badauka ere, ez dugu isilpean utzi nahi mailegu gisa *sumidu* aditza berriz ere topatzen dugula XVIII. mendean, zehazkiro Nicolas Manuel de la Quadraen eskuizkribu batean: «Sumidu ezquero ostija da caliz consagradubac» (Bilbao 1997: 275). Gaztelaniazko “sumir la hostia” (< lat. *sumere hostiam*) hizkuntza liturgikoan esamolde ondo ezaguna da, eta oraindik ere haren oihartzuna dakar RAEn hiztegiak: «Dicho de un sacerdote: *consumir* (II recibir o tomar la comuni3n en la misa)» (s.v. *sumir* 3.).

Gaztelaniazko *sumir(se)* aditzari dagokionez, esan beharra dago ez dela erabiliena mehatxu-ohartarazpenetan, nahiz eta ikusi izan ahal ditugun adibide gehienak latinezkoak izanik zaila den haren maiztasunaren gaineko irizpide finkorik bereganatzea. Latinezko dokumentazioan, Manchonek adierazten duenez, «[o]tra idea muy habitual: a ese lugar se descende, el condenado es sumergido o precipitado en el infierno *dimergatur / dimersus / dimersusus / submersus...*» (2000: 2.2); haiei gaineratu behar zaie agirietan askotan erabiltzen den *absoruit / obsoruit*, eta gaztelaniazkoetan haien erromantzezko moldaketak, *absorber* edo besterik gabe *sorber*.

Hala ere, *sumir* aditzaren adibideak, “lurrak irentsi” edo “lurpean erori” esanahia dutenak, ez dira falta Erdi Aroko testuetan. Gaztelako Alfontso VI.aren agiri bat itzultzean Pedro I.aren kantzelaritzan, zoritxarrez gaur galduta bide dagoen jatorrizkoaren formularako Zalduondoko apaizak erabilitako ia hitz berberak baliatu zituzten: «...et sea sumido lloradero en las penas perdurables en la fondura del infierno con Datan et Abiron los quales la tierra sorbió vivos» (Gaztelako Gortekak: 3). Baina (itxuraz) eliz kutsurik gabeko adibideak ere badaude xv. mendean, esaterako, Rodrigo Sanchez de Arevalo-ren *Suma de la política*-n (ca. 1454-1457): «Otro sí en la Crónica del Conde Fernán González leemos el vulgar exemplo del cavallero que corriendo su cavallo fue sumido en la tierra, y como la gente fue espantada» (CORDE: s.v. *sumido*). Deigarriagoa da, ordea, Francisco Vidal de Noya-ren erabilera pregnantea Salustio itzultzean: «... los griegos dieron a los cartagineses a escoger a que o ellos fuessen ado les pluguiesen: que fuesse el termino de Cartago & alli fuessen sumidos vivos...» (ibidem: s.v. *sumidos*). Jatorrizkoan «ibi vivi obruerentur» irakurtzen da (*Bellum Iugurthinum* 80.8), hots, “bertan bizirik lurperatuak izango lirateke”. Esan liteke humanista aragoitarrak buruan zituela mehatxu-formula zaharrak, euskal eresia atondu zuenak lez. Bestalde, agiri arabarrak apaizaren hitzak erdaraz transmititu dizkigu, baina sail bereko zenbait agiri irakurrita, argi dago euskaraz jakitea ezinbestekoa zela mende bat geroago Joan Perez Lazarragakoaren amodio-menturen eszenatokia izandako paraje haietako herritarrekin aritu ahal izateko (ikus Asparrena: 38; 1512-13koa). Beraz, arrazoizkoa dirudi apaizak ohartarazpena euskaraz (ere) esan zuela pentsatzeak, eta horrek esplikatu luke nola pasa zen gaztelaniazko *sumir* hori euskarara.

Baina lerro famatuaz gain, eresia osoaren fraseologiak mehatxu- eta eskumiku-formulenak dakartza gogora. Egia da “hil / gal dadila” edota “jaunak erre hazala” moduko biraoak oso orokorrak direla, baina hala eta guztiz ere baliokide zehatzak topa ahal ditzakegu: «pereat et ad nihilumque redigatur» (Martínez Martínez 2005: 248), «pereat perpetim ut Sodoma et Gomorra (ibidem: 256)», «intereat sicut Datan et Abiron interierunt» (ikus goian), «Dios les dexe en este mundo mal acabar...» (ikus goian), «descendat super eum ignis eternus» (ibidem: 268), «decendat super eum sulfureus ignis do cello» (ikus goian), «in inferno ardeat sine fine» (ibidem). Baina ildo horretatik, *sumi hazala* famatuarekin batera, seguruago dirudi bigarren lerroak, bereziki B bertsioarena, subjuntiboan baitago: «Çaldibarrec bere partea debala». *Habeat partem* eta antzeko esamoldeak maiz errepikatzen dira formuletan, hain zuzen ere: «habeat partem cum satana et Iuda traditore» (Martínez Martínez 2005: 246), «non habeat partem cum Christo sed cum antichristo» (Elorrio: 1), «et cum datan et abiron quos terra vivos absoruit portionem accipiant» (ikus goian), «et cun Datan et Abiron los quales sorbio vivos la tierra, aya parte» (ikus goian).

Aurreko atalean ikusi dugu zerbaiteraino erabiliak izan ziren mehatxu ohartarazpenak euskal lurretan, eta jendearentzat nahiko ezagunak izango ziren, bai latinez, bai erromantzez, baita euskaraturik ere (azken buruan, haien euskaratze bat baino ez da gure eresia). Goian Durangoko auzi bat dela-eta Calahorrako bikarioek eskumiku ikaragarriaren berri eman dugu; bada, agiri sail berean zehazten da Durangaldeko herritarrei jakinarazi zitzaizela:

Domingo, a treze dias del mes de junio del anno sobredicho, yo, el dicho Martin abad de Larraçabal, cligo [sic] e notario, ley e publique la quarta carta de maldiciones solenemente segund en ella se contiene en las dichas yglesias de Sant Torcaz de Abadiano e San Juan de Berriz, estando todos los perrochanos e feligreses dellas en sus yglesias a la hora de las misas mayores de Sant Torcaz e Sant Juan (Durango: 207).

Oso erabiliak ziren zinetan ere, Gipuzkoa eta Bizkaiko Anaiarte Agiriak erakusten dutenez. Irakur bedi, adibidez, Lope Gartzia Salazarkoaren *Bienandanzas e fortunas* kronikaren pasarte hau:

E luego el dicho Lope García fizo fazer Junta General en Avellaneda, que era ca-veça de la Encartaçión, e, mostrándolos el desafuero e daño que les venía, luego todos, de un acuerdo e voluntad, juraron de no lo consentir o de morir sobre ello, aunque Vizcaya lo consentiese; e sobre todos los dichos Lope Furtado e Ochoa de Murga (Bienandanzas e fortunas: *Libro XXIV*).

Goiko adibideak ikusita, ez da oso zaila hau imajinatzea, zer-nolako hitzak dau den “o de morir sobre ello” esamoldearen atzean. Bestalde, Datan eta Abironekin batera pertsonaia aipatuena —haiek bainoago, izan— Judas dugu, traidoreen arketipoa. Eta eresiak ezer leporatzen badie Arrasatetik hanka egindako oñaztarrei, traizioa dugu hori, euren ahaide nagusiari zor zioten leialtasunean huts egin eta hitza jan izana. Leinuen arteko elkartasun- eta ahaidego-beharrizanei huts egitea traizio barkaezina zen (teorian, behintzat), eta horregatik ez da batere harrigarria bekatua salatzerakoan Butroeko jaunaren aldeko batek —edo, zergatik ez, haren alargunak— mende asko zituen birao eta madarikazio *stock* batera jo izana, gainera elizak txitean-pitean erabiltzen jarraitzen zuena halakoak agintari sekularren agirietatik desagertu ondoren ere.

xv. mendearen hasieran Vicente Ferrer sermolari ospetsua Arrasaten bertan ibili zen, eta kristau jendearen arima gal zezaketen gehiegizko zinen aurka aritu zen (haren akordua zeukan mende t’erdi geroago Garaibaik); Juan Jose Moglek, aldiz, kopeta zimurtzen zuen jendeak “madarikazio-hitzak” eta biraoak erabiltzen zituenean lagun hurkoari zorigaitza opatze aldera, eta kontuari *erakastaldi* oso bat eskaini zion, baina ez batari ez besteari ez bide zitzaien bururatu kristau jendeak nondik ikasten zituena... Baina hori beste kontu bat da.

04. Azkenik, eta laburpen gisa, uste dugu arazo handirik gabe defenda daitekeela Ibarquen-Cachopin kronikak transmitituriko eresiaren bi bertsioen *sumi* aditz-erroa gaztelaniazko *sumir(se)* aditzaren mailegua dela, eta birao gisa erabiltzen zela, “jaunak infernura igor hazala” edo antzeko zerbait adierazteko, Erdi Aroan eta geroago ere erabiltzen ziren mehatxu-ohartarazpen eklesiastikoen arrastoan; are gehiago, eresiaren bi bertsioak (edo, nahi bada, inoiz zehaztasunez ezagutuko ez dugun bien ahozko *Urtext-a*) formula horien gainean taxutua dagoela osorik. Gainera, interes kultural zabalagorik ere ez zaio falta, zeren eta erakusten baitu ohitura eklesiastikoen eragina herri laikoaren bizitzan eta hizkuntzan, edo bestela esanda, hizkera sakratu (eta ikaragarri)

baten erabilera profanoa bandoen arteko gerren testuinguruan, nola dagoen hari sotil bat, bisigodoen garaiko formularioen eta xvi. mendearen akaberan idatziz jasotako aurreko mendearen kanta zahar batzuen artekoa, hain zuzen.

1959an Mitxelena Rodríguez Colmenerorekin batera Arrasateko Erreketaren Kantuak modu zientifikoan lehen aldiz argitaratu zituenean, honela bukatzen zuen:

Lo que precede no pasa de ser, en los hechos y en nuestra intención, una modesta contribución al establecimiento del texto y a una mejor comprensión de unos fragmentos de la épica medieval vasca importantes para la historia de la lengua y para la historia a secas. (...) Mucho nos alegraríamos de que otros reemprendieran este examen y corrigieran o confirmaran lo que aquí se dice. Un estudio de esta clase sólo podrá llegar a la perfección posible a fuerza de acopiar datos e ideas con tanta paciencia como constancia (Mitxelena-Rodríguez Herreros 1959: 747).

Hala bada, honako ikerketaño honek kate horretan beste begi baliagarri bat izateko asmoa baino ez du.

Iturriak

- [Agurain 1451-1500]: Goicolea Julián, Francisco Javier (2002): *Archivo Municipal de Salvatierra-Agurain. Tomo III. (1451-1500)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 115).
- [Asparrena-Zalduondo]: Pozuelo, Felipe (2001): *Documentación medieval de la Cuadrilla de Salvatierra: municipios de Asparrena y Zalduondo (1332-1520)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 109).
- [Bizkaia 1284-1520]: Javier Enríquez Fernández, Concepción Hidalgo de Cisneros eta Adela Martínez Lahidalga (2006): *Archivo Foral de Bizkaia. Sección Judicial. Documentación Medieval (1284-1520)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 126).
- [Bizkaia 1342-1506]: Concepción Hidalgo de Cisneros Amestoy, Elena Largacha Rubio, Araceli Lorente Ruigómez eta Adela Martínez Lahidalga (1986): *Fuentes Jurídicas Medievales del Señorío de Vizcaya. Cuadernos Legales, Capítulos de la Hermandad y Fuero Viejo (1342-1506)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 8).
- [Bizkaia Agiriak] Concepción Hidalgo de Cisneros Amestoy, Elena Largacha Rubio, Araceli Lorente Ruigómez eta Adela Martínez Lahidalga (1986): *Colección documental del Archivo del Señorío de Vizcaya*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 9).
- [Durango]: Concepción Hidalgo de Cisneros Amestoy, Elena Largacha Rubio, Araceli Lorente Ruigómez eta Adela Martínez Lahidalga (1989): *Colección Documental del Archivo Municipal de Durango. Tomo III*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 22).
- [Elorrio] Hidalgo de Cisneros, Concepción (1988): *Colección Documental del Archivo de Elorrio (1013-1519)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 16).
- [El País] «Maldiciones católicas». *El País. Diario republicano*, 1908-4-1 [online] <<http://hemerotecadigital.bne.es/pdf.raw?query=id:0002041882&lang=en&log=00000000-00000-00001/>> [Kontsulta: 2013-12-19].
- [Bienandanzas e fortunas] Garcia de Salazar, Lope: *Bienandanzas e fortunas*. Ana María Marín Sánchez-en edizioa. [online] <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/textos/bienandanzas/Menu.htm>> [Kontsulta: 2014-01-03].
- [Gaztelako Gorteak]: Martínez Marina, Francisco (1813): *Teoría de las Cortes o Grandes Juntas Nacionales de los reinos de León y Castilla. Apéndices. Tomo III*. Madril, Imprenta Real.

- [Gerrikaiz]: Enríquez Fernández, Javier (1991): *Colección Documental de los Archivos Municipales de Guerricaiz, Larrabezua, Miravalles, Ochandiano, Ondárroa y Villaro*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 31).
- [Gipuzkoa 1375-1463]: Barrena Osoro, Elena (1982): *Ordenanzas de la Hermandad de Guipúzcoa (1375-1463)*. Documentos. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 1).
- [Gipuzkoa Eliza]: Ostolaza Elizondo, María Isabel (1982): «La organización eclesiástica guipuzcoana durante la Edad Media». Eusko Ikaskuntza, *Congreso «El fuero de San Sebastián y su época»*. Donostia, Eusko Ikaskuntza, 149-191.
- [Mogel]: MOGEL, Juan Antonio [2004]: *Kristau erakasle euskalduna*. [online] <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/M/MogelJAErakasle010.htm>> [Kontsulta: 2013-12-28].
- [Nafarroa 1134-1194]: David Alegría Suescun, Guadalapue Lopetegui Semperena eta Aitor Percador Medrano (1997): *Archivo General de Navarra (1134-1194)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 77).
- [Nafarroa 1194-1234]: José María Jimeno Jurío eta Roldán Jimeno Aranguren (1998): *Archivo general de Navarra (1194-1234)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 89).
- [Otaolako Auzia]: Javier Enríquez Fernández eta María Sarriegui Errasti (1989): *Colección Documental de Santa María de Cenarruza. El Pleito de Otaola (1507-1510)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 24).

Bibliografia

- André, Michel eta Isidro De la Pastora, 1848, *Diccionario de Derecho Canónico, traducido del que ha escrito en francés el abate Andrés (...) arreglado a la Jurisprudencia Eclesiástica Antigua y Moderna*. Madril, Imprenta de José C. De la Peña (3 liburuki).
- Arriolabengoa, Julen, 1996, «Erdi Aroko kanta ezezagunak Iburguen-Cachopin kronikan (1570-1620). Butroeko Andrearen Eresiaren bertsio ezezaguna; Salinasko Kontearen Kantua; Errodrigo Zaratekoaren Kantu Epikoa», *ASJU* 30-1, 71-98.
- , 2008, *Euskara Iburguen-Cachopin kronikan. Testu zaharren ediziorako kontribuzioa*. Bilbo, Euskaltzaindia-BBK Fundazioa.
- Beltrán Torreira, Federico-Mario, 1989, «Algunas reflexiones en torno a las figuras de Coré, Datán y Abirón en las fuentes hispano-visigodas», *Helmantica. Revista de filología clásica y hebrea* 40 (121-123), 183-194.
- Beneyto, Juan, 1932, «Sobre las fórmulas visigodas “Judás, Datan y Abirón”», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 101, 191-197.
- Bilbao, Gidor, 1997, «De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak. I. *Doctrina christinaubarena*», *ASJU* 31-1, 247-336.
- Euskaltzaindia, 2013, *Orotariko Euskal Hiztegia*. 3. argitaraldia. [online] <http://www.euskaltzaindia.net/index.php?option=com_content&view=article&id=276&Itemid=413&lang=eu> [Kontsulta: 2013-12-15].
- Guerra, Juan Carlos de, 1924, *Viejos textos del idioma. Los cantares antiguos del euskera*. Donostia.
- Manchón Gómez, Raúl, 2000, «Tradición cristiana latina y diplomas medievales: las fórmulas conminatorias en los documentos del Reino de León (s. VIII-1230)». *Analecta Malacitana*, 6 Online: *AnMal electrónica*-n <http://www.anmal.uma.es/numero6/manchon.htm> [Kontsulta: 2014-01-05].

- Martínez Martínez, Faustino, 2005, «*Et cum Juda traditore domini*: Lenguaje bíblico como lenguaje jurídico en el derecho altomedieval hispánico». *Initium: Revista Catalana d'Historia del Dret*, 10, 165-316.
- Mitxelena, Koldo, 1964, *Textos arcaicos vascos*. Madrid, Minotauro [Berrargitalpena: *ASJU*-ren gehigarriak, 11, Donostia, 1989].
- , 1967, «Tradición viva y letra muerta». *Homenaje a don José Miguel de Barandiarán*, Bilbo, II 121-145 (orain: *SHLV* II 729-740).
- eta A. Rodríguez Colmenero, 1959, «Los Cantares de la Quema de Mondragón (1448)». *BAP* 15, 371-381 (orain: *SHLV* II 741-747).
- Real Academia Española, *CORDE: Corpus Diacrónico del Español*. [online] <<http://corpus.rae.es/cordenet.html>> [Kontsulta: 2013-12-22].
- , *Diccionario de Autoridades (Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española)*. [online] <<http://buscon.rae.es/ntlle/SrvltGUILoginNtlle>> [Kontsulta: 2013-12-22].
- , 2001, *Diccionario de la lengua española*. 22. argitaraldia. [online] <<http://www.rae.es/recursos/diccionarios/drae>> [Kontsulta: 2013-12-22].